

УДК 811.161.2/1'373.7

А. І. Тимошенко

АРХАЇЧНІ ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ІМЕННИКІВ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Тимошенко А. І. Архаїчні відмінкові форми іменників у фразеологічних одиницях української та російської мов.

У статті досліджено проблему збереження архаїчних граматичних явищ у складі фразеологічних одиниць; визначено основні різновиди застарілих відмінкових форм іменника в українських та російських фразеологізмах. Порівняльне вивчення фразеологічного складу української та російської мов дало можливість виявити спільні та відмінні риси в уживанні реліктових форм у стійких одиницях двох споріднених мов.

Ключові слова: граматичні архаїзми, відмінкові форми, іменник, паремії, фразеологічні одиниці.

Тимошенко А. И. Архаичные падежные формы существительных в фразеологических единицах украинского и русского языков.

В статье исследована проблема сохранения архаичных грамматических форм в составе фразеологических единиц; определены основные разновидности устаревших падежных форм существительных в украинских и русских фразеологизмах. Сравнительное изучение фразеологического состава украинского и русского языков способствовало выделению общих и отличительных черт в употреблении реликтовых форм в устойчивых единицах двух родственных языков.

Ключевые слова: грамматические архаизмы, падежные формы, имя существительное, паремии, фразеологические единицы.

Tymoshenko A. I. Archaic case forms of nouns in phraseological units of Ukrainian and Russian languages.

The article deals with the problem of preservation of archaic grammatical forms in the phraseology, the basic types of case forms obsolete noun in Ukrainian and Russian phraseology. Comparative study of phraseological units of Ukrainian and Russian languages made it possible to identify differences and similarities in the use of relict forms in the elements of two related languages.

Key words: grammatical archaisms, case forms, noun, proverbs and proverbial phrases, phraseological elements.

Незважаючи на невпинний інтерес до вивчення фразеології, який продовжує панувати як у вітчизняному мовознавстві, так і в зарубіжних лінгвістичних студіях, деякі її сфери все ж потребують детальнішого осягнення, наприклад, проблема збереження архаїчних граматичних явищ у фраземному складі. Ці одиниці утворюють значний пласт у фразеології сучасної російської мови й становлять, за словами Р. Попова, майже четверту частину її основного фонду [6, с. 3]. Чимало граматичних архаїзмів зафіксовано й в українських стійких одиницях.

Типологію подібностей та відмінностей двох споріднених мов детально вивчають З. Волоцька, Г. Їжакевич, І. Ковалик, О. Коваль-Костинська, І. Кононенко, М. Кочерган, Л. Кошкарьова, І. Милославський, В. Пилинський, Н. Сиротина, Н. Ярошенко, але зіставні дослідження консервації архаїчних форм у складі фразеологізмів української та російської мов на сьогодні не проводилися.

Аналіз однорівневих (фразеологічних) явищ генетично споріднених мов видається доцільним, оскільки єдиний, давній лексичний склад служить найголовнішим джерелом фразеологічних утворень у кожній слов'янській мові, які зберігають загальні для всіх слов'янських мов специфічні риси.

Мета цієї наукової розвідки полягає в зіставленні особливостей функціонування застарілих відмінкових форм іменника у стійких одиницях української та російської мов. Зазначена мета потребує розв'язання таких завдань: 1) охарактеризувати процес збереження архаїчних граматичних форм у складі фразеологічних одиниць (ФО); 2) визначити основні різновиди застарілих відмінкових форм іменника, які засвідчені в українських та російських фразеологізмах; 3) зіставити особливості уживання реліктових форм в українській і російській мовах задля виявлення їхніх спільних та відмінних рис.

Об'єктом дослідження стали стійкі одиниці української та російської мови, зафіксовані у фразеологічних словниках кінця XIX – поч. XXI століття. Приклади архаїчних граматичних явищ у російських фраземах добиралися на матеріалі дисертаційного дослідження Г. Петрової.

Предметом вивчення є особливості вживання застарілих відмінкових форм іменника у складі українських та російських фразеологічних одиниць, які відповідно до так званої розширеної класифікації охоплюють власне фразеологізми, прислів'я, приказки та крилаті вислови.

Архаїчні компоненти є важливим джерелом для реконструкції попередніх періодів мовного розвитку, для виявлення фактів глибокого історичного минулого й отримання інформації про те, що саме зберігається у фразеологічному складі й наскільки рівні сучасної мовної системи допускають реконструкцію свого вихідного стану.

Дослідник фразеології російської мови Р. Попов визначає основні функції граматичних архаїзмів у складі ФО, серед яких називає сигніфікативну, що «допомагає відокремитися й відмежуватися стійким сполученням слів від вільних», та можливість архаїзмів брати участь у конструюванні ФО й в оформленні внутрішньоструктурних відношень між їхніми компонентами [6, с. 56].

Як показав аналіз, найбільш повно у фразеологізмах української й російської мов збережені давні типи словозміни та формотворення іменних частин мови. На матеріалі літературних і діалектних фразем можна простежити майже всю систему граматичних форм іменника, характерних для давньоукраїнської та частково спільнослов'янської мов.

Результати дослідження дають підстави виділити такі різновиди фразеологізмів:

I. ФО з архаїчними формами однини

Передусім варто звернути увагу на форми іменників середнього роду II відміни в складі ФО української мови, які в називному відмінку однини вживалися з флексією *-іє*: *Почав за **здравіє**, а звів за упокій* (Зачали за **здравіє**, а кінчимо за *упокій*) (Номис, с. 599; Бєленькова, с. 24); ***Утішеніє** (Одержуй **утішеніє**), коли в кишені (гроші) є* (Номис, с. 30, 102; ПП 1990, с. 121); *Ні гласу, ні **послуханія*** (Номис, с. 122); *П'яного **моленіє** – фарисейське **хваленіє*** (Номис, с. 505); ***Ученіє** – світ, а **неученіє** – тьма* (ПП 1990, с. 315); *Якоє **одіяніє**, таке і **пошанованіє**, як ти видять, так ти пишуть* (ПП. 1990, с. 47).

На думку С. Самійленка, словотворчий формант *-ій-є* походить від давнього *-ий-є*, що в найдавніших пам'ятках української мови функціонував як фонетико-графічний варіант суфіксального форманта *-ьй-є* [7, с. 33]. І. Матвіяс указував на те, що давні форми іменників середнього роду на *-іє* були книжними вже за давньоруської доби і у староукраїнській мові й у новій українській літературній мові вживалися тільки задля архаїзації чи стилізації як виразні старослов'янізми [5, с. 85]. У сучасній мові такі форми не використовуються, за винятком іменників, що становлять літературну норму. До них належить 11 іменників, які зафіксовані в «Словнику мови»: *преподобіє, молебствіє, царствіє, присутствіє, благородіє, високоблагородіє, високородіє, милосердіє, Євангеліє, посланіє, житіє*. У російській мові форми іменників середнього роду з флексією *-ие* є нормативними й не сприймаються як архаїчні (*терпение, стремление, пение, озарение*).

У північних українських діалектах широко представлені форми називного відмінка однини іменників середнього роду колишніх *-їд-основ*

із старою флексією *-є*: *життє, голє, клочє* та ін. хоч можливе й паралельне вживання з *-я*: *життя, гілля, клоччя* тощо. Подібні архаїчні утворення поширені й у галицько-буковинських говорах південно-західних діалектів: *вісіє, клочє, житє, знанє* та ін. Якраз такі форми й представлені у збірнику І. Франка «Галицько-руські народні приповідки», де іменники можуть уживатися не тільки в називному (*Без утіхи й **житє** не милє* (ГРНП 1, с. 419); *Не в кожної Насті єднакове **щастє*** (ГРНП 2, с. 585); *Дурної голови і **волосє** не держиться* (ГРНП 2, с. 93); *У нього єзуїтське **сумліне*** (ГРНП 2, с. 124), а й у деяких непрямих відмінках, зокрема знахідному: *Баба си нагадала, коли **зілє** на голову клала* (ГРНП 1, с. 31; ПП 1990, с. 144); *Здоровому все на **здоровє** вийде* (ГРНП 2, с. 232). Питання про спосіб виникнення закінчення *-я* остаточно не розв'язане [2, с. 110]. Одні вчені вважають, що ця флексія виникла фонетично в результаті зміни *е* на *'а* [3, с. 383; 8, с. 85], інші дослідники пояснюють її появу впливом іменників середнього роду на кшталт *теля, ім'я* або аналогією до форм родового відмінка [1, с. 66; 9, с. 210]. У російській мові зберігається старе закінчення *-е* (*счастье, жизнь, здоровье*).

У деяких українських ФО діалектного походження зафіксовані архаїчні флексії *-е* (*-є*) родового відмінка іменників II відміни чоловічого роду, що належали до колишньої *-ї*-основ (*Так (ми) **тяжко** йде, як з **каменє*** (ГРНП 3, с. 304, 305); *В пана Бога **днє** не купуєм* (ГРНП 1, с. 748); *Забагло му сі вчорашнього **днє*** (ГРНП 2, с. 185); *Варвара кусок **днє** одорвала, а ноче пріточела і лодара навчила* (Аркушин, с. 10); *Не тогд'і **кон'є** пасут', коли запригайут' (...корми, йек тре йїхати)* (Аркушин, с. 60). У літературній мові ці іменники первісної форми родового відмінка не зберегли, а набули флексії *-а* за аналогією до іменників *-jo*-основ.

У складі іменних компонентів фразеологічних одиниць російської мови зафіксовано закінчення *-у* родового відмінка іменників чоловічого роду *-ї*-основ. Поряд з іменниками колишнього типу відмінювання на *-ї*- (*прибавить **шагу**, наделать **шуму**, час от **часу** не легче, с **часу** на час, раз от **разу***) як іменні компоненти ФО засвідчені й деякі матеріальні, конкретні, збірні та абстрактні іменники, які належать до *-о*-основ і в яких флексія *-у* пізнього походження: *не выносит **сору** из избы, **пороху** не выдумает, понюхают **пороху**, с **бору** на сосенке, с **глазу** на глаз, лопнут **с** (умереть) **со смеху**, с **жиру** бесится, без **году** неделя, ни **слуху** ни **духу**, не дают **ходу**, не упускают из **виду*** (Петрова, с. 70–71). Автори академічної граматики російської мови виділяють подібні фразеологізми в особливу групу стійких сполук, оскільки закінчення *-у* родового відмінка іменників чоловічого роду однини «має обмежену форму вживання» [4, с. 145].

Форми давального відмінка однини від іменників *-ї*-основ із флексією *-ови, -єви* зберігаються в іменних компонентах застарілих російських фразеологічних виразів церковнослов'янського походження

кесарево кесареви, а божие богови; довлеет днєви злѡба єго (Петрова, с. 72–73). В українській мові це закінчення є однією з морфологічних відмінностей від інших слов'янських мов.

Архаїчні графеми знахідного, орудного відмінків однини іменників жіночого роду давніх *-ā- (-jā-), -ĭ-* основ знаходять свій вияв в іменних компонентах російських ФО: *ударить оземь, (находиться) между жизнью и смертью* (Петрова, с. 73) тощо. В українських пареміях на кшталт *Не квапся женитися, бо ще тобі жінка стане костію в горлі – її Бог сотворив з кості* (Номис, с. 392); *Не хвали ся мудрий мудростію, ані сильний силою* (ГРНП 3, с. 337) також законсервовані форми орудного відмінка однини іменників жіночого роду, які утворилися в давньоруській мові за допомогою закінчення *-ю (ию)*. Однак уже у староукраїнських пам'ятках воно поступово витіснилося флексією *-у (-ю)*.

У складі українських ФО як діалектної, так і літературної мови засвідчено чимало іменників жіночого роду III відміни, які зберігають у родовому (інколи давальному або місцевому) відмінку закінчення *-и*. Особливо це стосується іменників на *-ть* з попереднім приголосним, зрідка – на шиплячий (*пич*) та на *-а (-я)*. Процес уніфікації закінчень *-і* та *-и* в літературній мові відбувався швидше, ніж у діалектах, цим пояснюється факт частішого уживання форм на *-и* у складі діалектних ФО: *Бог не без милости, козак не без щастя (... не без долі)* (Номис, с. 238; ГРНП 1, с. 114); *Йе прийдут' сватачи, то й найдут' на печи* (Аркушин, с. 32); *На такій годівлі був, що ледве ноги волочит* (ГРНП 1, с. 531); *Крови ни дорубатиси (-са)* «бути знесиленим, знекровленим» (Гуйванюк, с. 234); *Без соли, без хліба худая бесіда* (ГРНП 1, с. 58; ГРНП 3, с. 132) тощо. У російській мові це явище не є архаїзмом, оскільки зберігається давньоруська флексія *-и*: *ночи, соли, меди, тени, матери, любви, кости* [2, с. 120].

Натомість у деяких російських фраземах зафіксовані застарілі форми місцевого відмінка групи слів від колишньої *-ō (-jō-)* основи. Це пов'язано з витісненням, відмиранням споконвічної флексії *-е*, яку замінює закінчення *-у*, характерне для колишніх іменників давньої *-ĭ-* основи. Прикладом таких фразеологізмів є (*погибнуть, ...*) *во цвете лет, (трудиться, ...) в поте лица, в своем роде, ни в одном (едином) глазе* (Петрова, с. 73).

У південно-західних діалектах української мови іменники чоловічого роду від колишніх *-jō-* основ і злитих з ними *-ĭ-* основ мають у місцевому відмінку однини флексію *-и*, що, за словами С. Бевзенка, є «органічним рефлексом старовинної флексії *-и*» [1, с. 46]: *на кони, на пни, на огни, на дни, (в) вересни, при купцы* тощо. Фразеологізми, поширені в діалектній мові, зрідка фіксують у своєму складі такі форми: *О, то далеко, на кінци язика* (ГРНП 1, с. 713); *Заснітив би-с сі тут на пни!* «звівся нінащо» (ГРНП 2, с. 210). Частіше з флексією *-и* засвідчені іменники середнього роду колишньої *-ō-* основи. Такі форми поширені в народних висловах із

Західного Полісся й західної частини Волині (*На неби чути* «дуже далеко» (Аркушин, с. 107); *В тихому болоти чорти вод'атца* (Аркушин, с. 58); *Тепер жити – йак птаици в жити* (Аркушин, с. 38); *Нив'істка – в горли к'істка* (Аркушин, с. 36)); пареміях, зібраних І. Франком (*Май же Бога в серци!* «поклик до вродженої чоловічої доброти, до сумління» (ГРНП 1, с. 128); *Кровиночки в лици не має* (ГРНП 2, с. 419); *Я си гадав, що мі на місци иляк трафит* (ГРНП 1, с. 443), а також у гуцульських виразах (*б'ілі / б'іле лице*) *йек н'іна на молоц'ї* «дуже гарний» (Олійник, с. 60, 174).

Архаїчні форми місцевого відмінка однини іменників чоловічого та жіночого роду збережені у складі таких фразеологічних зрощень російської мови, як *опочить бозе; в руце божией* тощо. Для української мови такі форми є нормативними й активно вживаними у складі стійких одиниць: *Надія у бозі, коли хліб у стозі* (Номис, с. 451; ГРНП 2, с. 327; ПП 1991, с. 168); (*Хто*) – *коли тривога, то до Бога, а по тривозі забуде о Бозі – (горе тому)* (Номис, с. 42; ГРНП 3, с. 293).

Деякі російські ФО зберігають у своєму складі архаїчні форми кличної форми іменників від давніх *-ō (- jō-), -ī-, -ā (-jā-), -ī-* основ, наприклад: *избави божє, упаси господи, господи владыко, царю небесный, божє мой* (Петрова, с. 74) тощо. Як помічають дослідники, витіснення кличного відмінка в історії відмінювання іменника почалося давно. Уже в давніх писемних пам'ятках форми кличного відмінка були замінені називним. У наведених ФО відбулося «вивітрювання, втрата реальних конкретних значень і закріплення за ними емоцій і волевиявлень» [6, с. 90]. На відміну від російської, українська мова зберігає кличний відмінок, тому уживання форм *господи, Боже* в фразеологізмах *Оце тобі Господи, оце мені; Господи помилуй – або дай що!* (Номис, с. 44); *Боже поможи (помагай) кому і без додатка* «уживається як побажання успіхів у роботі або в якійсь справі» (СУ–4.1) тощо не вважається виразним архаїзмом.

II. Фразеологізми з архаїчними формами двоїни.

Значна частина архаїчних словоформ іменника, які продовжують поширюватися у складі українських та російських фразеологізмів, пов'язана з руйнуванням категорії двоїни, поглинанням її категорією множини.

Сучасній російській літературній мові відомі ФО, які зберігають у своїх іменних компонентах форми двоїни в називному, знахідному та кличному відмінках іменників від давніх *-ō (- jō-)* та *-ā (-jā-)* основ. Наприклад, *смотреть в оба (глаза), хромать на обе ноги, держать в обе руки, уписывать за обе щеки* (Петрова, с. 75). Форма називного-знахідного відмінка двоїни від *-ō (-jō-)* основ сприяла утворенню в сучасній російській мові нового закінчення *-а* для іменників чоловічого роду множини: *города, дома, леса* тощо замість старого закінчення *-ы* (*городаы, домаы, лесаы* тощо) [6, с. 92]. Натомість в українській мові флексія *-и* вважається нормативною (*роги, сніги, боки, драти, тендери, професори*).

У складі українських ФО релікти двоїни представлені більшою кількістю грамам. По-перше, це флексії називного-знахідного-кличного відмінка від іменників жіночого роду з числівниками *дві, три*: *Я дав би **дві зімі** за одно літо* (Номис, с. 68); ***Дві скрипці** – третій бас* (ПП 1991, с. 42); *Ой дощук, дощук, зварю тобі борщук, поставлю тя на дубоньці, прилетять **три голубоньці** та візьмуть тя на крилонька, занесуть тя в чужиноньку!* (ПП 1991, с. 345); а подекуди – від іменників середнього та чоловічого роду: *Нахвativся до моці, та **обі оці*** (Номис, с. 578); *Ніхто не знає натуру попову, **три слові** скаже та й бере корову* (ПП 1990, с. 426); *У сироти **два роти**, одним їсть, другим бреше* (ПП 1990, с. 132).

По-друге, залишком колишніх форм родового-місцевого двоїни, який наводиться традиційно в українських джерелах, є форма *ввічу*: *Який ти мені **ввічу** дрібний* (Номис, с. 254). Така форма зберігається і в ФО російської мови *показать **воочию*** (Петрова, с. 75).

По-третє, архаїчні форми давально-орудного відмінка двоїни зберігаються у вигляді флексії орудного відмінка множини *-има* парних іменників та субстантивів *pluralia tantum*: *очима, плечима, ушима, дверима*, а також *грошима* (хоч частіше *грішми*), які вживаються у ФО, оформлених за різними типами:

- у власне-фразеологізмах, які за структурою нагадують словосполучення: *вбирати **очима**, міряти **очима*** (ФСМ 1, с. 70); *ні за **плечима** ні перед **очима*** (СФАУМ, с. 375); *луснути **дверима**, сипати грішми (**грошима**, червінцями і т. ін.)* (СУ-4.1) тощо;

- у порівняльних зворотах з першим компонентом як, мов, ніби тощо: *як (мов, ніби і т. ін.) із зав'язаними **очима** (ходити, блукати і т. ін.)* (СУ-4.1); *жити як у Бога за **дверима** «почуватися захищеним»* (СФАУМ, с. 92) тощо;

- у ФО, побудованих за структурою простого двоскладного речення: *[аж (рідко білий)] світ крутиться (вернеться, макітриться, колихається, іде) / закрутився (завертівся, замакітрився, заколихався, пішов) обертом (перекидом, перекидьки, ходором і т. ін.) [в очах (перед **очима**)] кому, у кого; [аж] мурашки бігають (пробігають, лізуть і т. ін.) / побігли (пробігли, забігали, полізли і т. ін.) по спині (по тілу, за **плечима** і т. ін.) чийй (чиєму, чийми), у кого, кому* (СУ-4.1) тощо;

- у пареміях, оформлених за зразком складних речень: *Не знаю, чим мені йти: чи **плечима**, чи **очима*** (Номис, с. 172); *Я у Бога за **дверми** (за **дверима**, за **плечима**)* (Номис, с. 111); *Заступи чорта **дверима**, то він тобі окном* (Номис, с. 167) тощо.

III. Фразеологізми з архаїчними формами множини.

У складі українських паремій, поширених у південно-західних діалектах, зберігаються рефлексії давніх форм іменників давального відмінка множини: *Дай Боже **людім** гаразд, то буде і для нас* (ГРП 1,

с. 458); *Людєм зогниле, а мені миле* (ГРНП 2, с. 276); *Бабина гривна всім людєм дивна* (ГРНП 1, с. 46) тощо.

Російські фраземи з архаїчними формами знахідного відмінка множини іменників від колишніх *-ǫ (- jǫ-)* основ та на приголосні *-s, -t* за своєю природою й структурою значень, які вони виражають, утворюють групи:

- з означенням у прийменниково-відмінковій формі іменного компонента: *в кои веки, в кои-то веки, на веки вечные, в кои годы* (Петрова, с. 76) тощо.
- з дієслівним компонентом й означенням до іменного: *жить (стоять) аредовы веки, было (происходило) в адамовы веки* (Петрова, с. 77) тощо;
- з двох іменників у різних відмінкових формах: *руки в боки, ни во веки веков* (Петрова, с. 77) тощо;
- з дієслівним та іменним компонентами: *хватать верхи, плести словеса* (Петрова, с. 77–78) тощо.

Форма на *-а (-я)* виникає ще в XVI–XVII ст., а у XVIII–XIX ст. ця флексія іменників чоловічого роду вживається інтенсивно, а потім поступово стає нормою. Тепер же можна однозначно стверджувати, що старі форми знахідного відмінка *-и (-ы)* сприймаються як виразні архаїзми й зберігаються тільки у складі ФО.

Переважно іменники середнього роду, які належали до давнього типу відмінювання з основою на приголосний (*-s, -t, -n*), ще в давньоруський період переходять до відмінювання з основою на *-ǫ (-jǫ-)* (замість колишнього типу відмінювання *слово – словесе – словеси* і под. утворюються форми *слово – слова – слову ...*). Однак в українських фраземах *світити своїми тілесами* «бути голим або неповністю одягненим» (ФТБХ, с. 618); *дивеса виробляє* «робить чудасії» (ГРНП 1, с. 774) засвідчені іменники з архаїчним суфіксом *-ес-*, який зберігається під час відмінювання.

Прикладами архаїзмів є форми місцевого відмінка множини із флексією *-ох (-ex)*, які поширені переважно в діалектних фразеологізмах української мови: *Я води і в чоботях не люблю, не то в череві – говорить п'яниця* (ГРНП 1, с. 369); *Ще сі не вродит, а вже по людях ходит* (ГРНП 1, с. 401); *Вітер у кішенях свище* (ГРНП 1, с. 340); *Виступили му сльози на очох* (ГРНП 1, с. 272); *Аж ми захопило дух у грудях* «з великої радості» (ГРНП 2, с. 103); *Скорому гудз на животі, а лівому на плечех* (ГРНП 3, с. 146) тощо.

ФО з архаїчними формами є особливою групою у складі сучасної української та російської мов, яка на відміну від інших не має омонімічних конструкцій і відрізняється широким спектром уживання: від книжного до розмовного й просторічного.

Генетична спорідненість, спільна історія, безперервність економічних і культурних контактів української та російської мов слугували найголовнішим джерелом для створення єдиного лексичного складу. Він надає кожній мові особливості, які, по-своєму адаптуючись і в російській, і в українській,

зберігають загальні для всіх слов'янських мов специфічні риси.

Репрезентована розвідка не вичерпує всього кола питань, пов'язаних із уживанням реліктових граматичних явищ у фраземному складі української та російської мов. Поза увагою залишаються аналіз структурно-семантичних особливостей фразеологізмів з архаїчними формами, а також стилістичних функцій цих одиниць у сферах поширення, що викликає необхідність подальших досліджень.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.
2. Брицин М. Я. Порівняльна грамати́ка української і російської мов / М. Я. Брицин, М. А. Жовтобрюх, А. В. Майборода. – К. : Вища школа, 1978. – 272 с.
3. Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднестровья / А. Крымский. – Т. 1. – Вып. 1. – М., 1907. – 545 с.
4. Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. Морфология. / П. С. Кузнецов. – М., 1953. – 306 с.
5. Матвіяс І. Г. Іменник у українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. шк., 1974. – 184 с.
6. Попов Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов / Р. Н. Попов. – М. : Высшая школа, 1976. – 200 с.
7. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Рад. шк., 1964. – Ч. I. – 284 с.
8. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский. – М., 1907. – 309 с.
9. Тараненко І. Й. Іменник / І. Й. Тараненко // Історична грамати́ка української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх та ін. – К. : Рад. шк., 1962. – С. 182–240.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

Аркушин – Аркушин Г. Сказав, як два зав'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Люблін – Луцьк : Польське товариство народознавства в Любліні, 2003. – 178 с.

Беленькова – Нема приповідки без правди. Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками / [упоряд. Н. Беленькова]. – К. : Молодь, 1963. – 179 с.

ГРНП – Галицько-руські народні приповідки : у 3-х т. / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. І. Франко]. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Т. 1. – 2006. – 832 с. ; Т. 2. – 2006. – 818 с. ; Т. 3. – 2006. – 699 с.

Гуйванюк – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / [упор., приміт. та вст. ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

Олійник – Олійник М. Я. Фразеологія гуцульський говірок : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. Я. Олійник. – Львів, 2002. – 222 с.

Петрова – Петрова Г. И. Структурно-семантическая организация и функционирование фразеологизмов с архаическим компонентом в современном русском языке (с позиции носителя болгарского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Г. И. Петрова. – М., 2000. – 27 с.

ПП 1990 – Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / [укл. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1990. – 522 с.

ПП 1991 – Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / [укл. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1991. – 436 с.

СУ-4.1. – Інтегрована лексикографічна система «Словники України в.4.1.» [Електронний ресурс] / В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко та ін. – К. : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010.

СФАУМ – Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К. : Довіра, 2004. – 284 с.

ФСУМ 1 – Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / [уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – К. : Наук. думка, 1999. – Кн. 1. – 528 с.

ФТБХ – Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник / [гол. ред. С. Є. Панцьо]. – Тернопіль : Джура, 2012. – 748 с.